

Γιώργος Β. Μιχαήλ

HOMO INTERNETICUS

ή

Λαογραφία και Διαδίκτυο

«Κάποια μέρα, με ένα παιχνίδι εικονικής πραγματικότητας θα μπορείτε να μπειτε σε ένα εικονικό μπαρ και να ανταλλάξετε ματιές με κάποιο “πολύ ξεχωριστό” άτομο, το οποίο θα καταλάβει το ενδιαφέρον σας και θα σας πλησιάσει για να κουβεντιάσει μαζί σας. Θα συζητήσετε και θα εντυπωσιάσετε αυτόν τον νέο φίλο σας με τη γοητεία και την εξυπνάδα σας. Ίσως οι δυο σας να αποφασίσετε, αμέσως, να πάτε στο Παρίσι. Ζουμ! Θα βρεθείτε στο Παρίσι και θα θαυμάζετε μαζί τα βιτρό της Παναγίας των Παρισίων. “Έχεις ταξιδέψει ποτέ με το Star Ferry στο Χονγκ Κονγκ;” μπορεί να ρωτήσετε τον φίλο σας προσκαλώντας τον. Ζουμ! Η εικονική πραγματικότητα θα είναι σίγουρα πολύ πιο συναρπαστική από όλα τα βιντεοπαιχνίδια και ο εθισμός θα είναι πολύ μεγαλύτερος»¹.

Αυτά έγραφε το 1996 (!) ο περιώνυμος ιδρυτής της Microsoft, Bill Gates, προβλέποντας, με εντυπωσιακή ακρίβεια, τις μελλοντικές εξελίξεις της τεχνολογίας. Αρκετά χρόνια μετά, η

εικονική πραγματικότητα την οποία τότε περιέγραφε ο Gates είναι μια «υπαρκτή πραγματικότητα». Σήμερα, ο virtual κόσμος του διαδικτύου βρίθει από εικονικούς τόπους συναντήσεων, οι οποίοι είναι είτε πιστά αντίγραφα υπαρκτών τόπων είτε ολότελα νέοι, αυθύπαρκτοι τόποι. Σ' αυτούς τους διαδικτυακούς τόπους συρρέουν καθημερινά κατά χιλιάδες (ή και κατά εκατομμύρια) άνθρωποι απ' όλο τον κόσμο, για να γνωρίσουν «κάποιο πολύ ξεχωριστό άτομο», να συζητήσουν ή να φλερτάρουν μαζί του, ακόμα και να συνταξιδέψουν μαζί του σε άλλους εξίσου εικονικούς τόπους, δικαιώνοντας απόλυτα τον «Mister Microsoft».

Αυτή η ιδιότυπη «μετανάστευση» (παρότι εικονική και με έναν άλλο τρόπο μόνιμη, αφού δεν συντελείται άπαξ, αλλά επαναλαμβάνεται ες αεί, κατά τακτά ή άτακτα διαστήματα) θυμίζει εν πολλοίς την αλλοτινή μετανάστευση των ανθρώπων της υπαίθρου προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Και όπως εκείνη η μετανάστευση συνοδεύτηκε από την αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού που, με τη σειρά της, συνετέλεσε «στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου ανθρώπου: του αστού, του homo urbanus»², έτσι και η τωρινή μετανάστευση συνοδεύεται από την ολοένα αυξανόμενη «εικονικοποίηση» της σύγχρονης ζωής, που, με τη σειρά της, συντελεί στη διαμόρφωση ενός νέου

τύπου ανθρώπου: του διαδικτυακού ανθρώπου, δηλαδή του «homo interneticus».

Τα στοιχεία που ορίζουν αυτόν τον homo interneticus (και χαρακτηρίζουν συνοπτικά την εποχή που τον διαμόρφωσε, δηλαδή την εποχή μας) αποτελούν το κατεξοχήν αντικείμενο μιας ευρύτερης έρευνάς μου, τμήμα μόνο της οποίας αποτελεί η παρούσα εργασία. Έτσι, εδώ, θα περιοριστώ στην προσέγγιση του βασικότερου από τα εν λόγω στοιχεία, προσπαθώντας ωστόσο να δώσω και μια όσο γίνεται πιο ξεκάθαρη εικόνα των σχετικών (λαογραφικών πάντα) προβληματισμών μου. Αλλά, προτού προχωρήσω στη διαπραγμάτευση του θέματος, κρίνω σκόπιμο –και χρήσιμο– να αναφέρω, έστω σχηματικά, τους θεωρητικούς άξονες πάνω στους οποίους στηρίζεται η έρευνά μου, ευελπιστώντας να προλάβω, έτσι, ενδεχόμενες αντιρρήσεις ή/και απορίες.

Καταρχάς, θεωρώ τη Λαογραφία ως την κατεξοχήν επιστήμη του «ανάμεσα», του «μεταξύ», που απώτερος στόχος της είναι, ή θα πρέπει να είναι, η εναρμόνιση (όχι η σύγχυση, η διάλυση ή η υπέρβαση) των αντιθετικών δυνάμεων ανάμεσα στις οποίες κινείται και ταυτόχρονα η αποκάλυψη της ουσίας τους. Αλλά, προσοχή, αυτό το «ανάμεσα» δεν σημαίνει στάση, σημαίνει κίνηση. Τα σημαντικότερα αντιθετικά ζεύγη, τα οποία καλείται

να μελετήσει, να ερμηνεύσει και να εναρμονίσει η Λαογραφία, είναι τα εξής: παρόν-παρελθόν, ταυτότητα-ετερότητα, δέσμευση-ελευθερία, τυπικότητα-αυθορμησία, κανόνας-εξαίρεση, ανωνυμία-επωνυμία, εθνικό-διεθνικό, τοπικό-παγκόσμιο, προσωπικό-συλλογικό, ατομικό-κοινωνικό, λαϊκό-επίσημο/ανώτερο, σταθερό-μεταβλητό, πραγματικό-εικονικό, ασύνειδο-συνειδητό, πρωτόγονο-πολιτισμένο, έλλογο-άλογο, γενικό-μερικό, περιορισμένο-απεριόριστο.

Ανάμεσα σ' αυτές τις αντιθετικές δυνάμεις κινείται, λοιπόν, αδιάκοπα η Λαογραφία, με την κίνηση εκείνου του εκκρεμούς που δεν αποζητεί ούτε το σημείο ακινησίας ούτε τη μόνιμη στάθμευση στη μια ή την άλλη περιοχή ταλάντωσης, αλλά τη διαιώνιση της κίνησης και την αύξηση (ή τουλάχιστον τη διατήρηση) του εύρους της ταλάντωσης. Θέλω να πω, πως η Λαογραφία δεν μπορεί να σταθεί, για παράδειγμα, μόνο στο παρόν ή μόνο στο παρελθόν, μόνο στο τοπικό ή μόνο στο παγκόσμιο. Ως επιστήμη του «ανάμεσα» (ενός «ανάμεσα» που όπως είπαμε σημαίνει κίνηση και όχι στάση) δεν μπορεί παρά να εισχωρεί εξίσου στην περιοχή του παρόντος και του παρελθόντος, του τοπικού και του παγκόσμιου, κινούμενη αδιάκοπα από το ένα προς το άλλο, και τανάπαλιν³.

Ακόμη, ως επιστήμη του «ανάμεσα», η Λαογραφία είναι και ένα είδος πολυεπιστήμης, που εστιάζει την προσοχή της στο σημείο τομής των επιμέρους επιστημών και αξιοποιεί με τον δικό της τρόπο τα πορίσματά τους⁴. Τέλος, η σημαντικότερη, κατά την άποψή μου, ταλάντωση της Λαογραφίας είναι η ταλάντωση ανάμεσα στην τέχνη και τη φιλοσοφία⁵. Αυτή η «ιδιαιτέρη» φύση της Λαογραφίας καθορίζει όχι μόνο το υλικό της, αλλά και τα στάδια μελέτης αυτού του υλικού. Ο Μ. Γ. Μερακλής προσθέτει στα δύο παραδοσιακά στάδια μελέτης του λαογραφικού υλικού (δηλαδή, στο πρώτο, της περιγραφής, της κατάταξης και της ταξινόμησης και στο δεύτερο, της ιστορικής σπουδής) και ένα τρίτο στάδιο, κατά το οποίο η προσέγγιση των λαογραφικών φαινομένων γίνεται πιο ελεύθερα, «με τους όρους μιας φιλοσοφικής και ποιητικής ανθρωπολογίας»⁶. Και δίνει σ' αυτό το στάδιο έναν προαιρετικό χαρακτήρα.

Προσωπικά, θα ήθελα να είναι το τρίτο στάδιο μελέτης υποχρεωτικό, καθώς σ' αυτό κυρίως συντελείται η εναρμόνιση των αντιθετικών δυνάμεων και η αποκάλυψη της ουσίας τους. Θα πρόσθετα, μάλιστα, κι ένα τέταρτο στάδιο, εξίσου επιβεβλημένο: αυτό της επαναδιάχυσης στον λαό τού ποιητικού και φιλοσοφικού «αποστάγματος», το οποίο προκύπτει κατά το τρίτο στάδιο⁷. Τα δύο τελευταία στάδια μελέτης του λαογραφικού υλικού είναι, νομίζω, και αυτά που

δίνουν μια οριστική και αμετάκλητη απάντηση στο ψευδόμερώτημα για το «γιατί» και το «προς τι» της λαογραφικής μελέτης. Η Λαογραφία, αν δεν είναι η μόνη, είναι πάντως η επιστήμη που μεθοδικότερα από οποιαδήποτε άλλη μπορεί να εναρμονίσει τις αντιθετικές δυνάμεις, που συγκροτούν και καθορίζουν την πραγματικότητα, να αποκαλύψει την –κατά βάση ποιητική και ερωτική– ουσία τους και να μεταγγίσει αυτήν την ουσία στον σύγχρονο άνθρωπο, βοηθώντας τον, έτσι, να επανασυνδεθεί αρμονικά με τον εαυτό του και με τον κόσμο και να γίνει, σε τελευταία ανάλυση, καλύτερος άνθρωπος –ή, απλώς, «άνθρωπος».

Επιτέλους, ας κρατήσουν οι άλλες επιστήμες (που τόσο κόπτονται για την «επιστημονικότητα», την «ουδετερότητα» και την «ορθολογικότητά» τους) τις κάθε είδους δομές, υπερδομές, άτεγκτες γενικεύσεις, θεωρητικοποιήσεις, τυποποιήσεις και ουδετεροποιήσεις, καθώς και τους κάθε λογής ρασιοναλισμούς, φονξιοναλισμούς, στρουκτουραλισμούς και λοιπούς «-ισμούς», και ας αφήσουν στη Λαογραφία την ποιητική και την ερωτική διάθεση, τη φιλοσοφική θεώρηση, την παλαμική «στοχαστική συγκίνηση», τη γιορτή και το παιχνίδι, την ενότητα και τον ρυθμό. Ας αφήσουν, δηλαδή, στη Λαογραφία όλα εκείνα τα στοιχεία που κάνουν τον κόσμο «κόσμο» και τον άνθρωπο «άνθρωπο» και που για χάρη τους,

υποτίθεται, πλάστηκαν οι επιστήμες. Η Λαογραφία υπάρχει (ως Λαογραφία και όχι ως Ευρωπαϊκή Εθνολογία ή Κοινωνική Ανθρωπολογία), γιατί ο κόσμος γύρω της είναι κατεξοχήν «λαο-γραφικός» και μάλιστα, με τρόπο διπλό: αφενός ως η μήτρα που γεννά τον λαό, και αφετέρου ως ο καμβάς πάνω στον οποίον ο λαός ξεδιπλώνει τη λαϊκότητά του, δηλαδή την ουσία του. Από τον λαό ορμώμενη και στον λαό επιστρέφοντας, η Λαογραφία προσπαθεί να αποκαλύψει την ουσία που υπάρχει πίσω (ή κάτω) από τα (αριστοτελικά) συμβεβηκότα, να κάνει συνειδητό το ασύνειδο και, κυρίως, να διασφαλίσει την εσαεί παράδοση (δηλαδή, τη μεταβίβαση, τη μετάδοση) όλων εκείνων των «οδών ζωής και περασμάτων θανάτου» που ανακάλυψε ή άνοιξε –και εξακολουθεί ν' ανακαλύπτει ή ν' ανοίγει– ο άνθρωπος.

Αναπόφευκτα έρχομαι, τώρα, στον «λαό» της Λαογραφίας, για τον οποίον τόσο πολύ μελάνι έχει ήδη χυθεί. Το ότι είμαι υπέρ της διατήρησης και της υπεράσπισης της πολύπαθης αυτής έννοιας –και άρα της διατήρησης και της υπεράσπισης της Λαογραφίας ως «Λαο-γραφίας»– είναι, νομίζω, φανερό. Εδώ, δεν θα επεκταθώ στη σχετική συζήτηση, όχι μόνο γιατί είναι μάλλον γνωστή σε όλους, αλλά και γιατί υπάρχουν ήδη άριστες εργασίες που αναλύουν διεξοδικά το θέμα. Θα αντιγράψω μόνο μίαν εξόχως ενδιαφέρουσα παράγραφο της

Γαλλίδα (που όμως εργάζεται στη Δανία) λαογράφου Michèle Simonsen: «Αφού διαδοχικά δοξάστηκε ως “έθνος” από τους Ρομαντικούς της Γερμανίας, της Σκανδιναβίας και άλλων χωρών, αφού εκχυδαϊστηκε στη Γαλλία ως “αμόρφωτη χωριατιά”, ύστερα δοξάστηκε ξανά, στη δεκαετία του 1960, ως οι “μάζες” που αντιτίθενται σε μιαν élite, ο όρος “λαός” έχασε το ιδεολογικό φορτίο του και σημαίνει κάθε ανθρώπινη ομάδα, οποιαδήποτε, που συμμετέχει σ’ ένα συναίσθημα, στιγμιαίο έστω, κοινής ταυτότητας· είτε είναι αυτή σχηματισμένη (π.χ. μια τάξη κολεγίου) είτε ρευστή (π.χ. οι θεατές ενός ποδοσφαιρικού αγώνα»⁸.

Αυτή η επισήμανση της Michèle Simonsen έχει, νομίζω, ιδιαίτερο βάρος για την «περί του λαού» συζήτηση. Γιατί, πιθανότατα χωρίς να το γνωρίζει, η Γαλλίδα λαογράφος φέρνει στο προσκήνιο μιαν μείζονος σημασίας ομηρική και ησιόδεια έννοια της λέξης «λαός». Στον Όμηρο και στον Ησίοδο, λοιπόν, η λέξη «λαός» σημαίνει «άθροισμα ανθρώπων». Αλλά, προσοχή! Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο έγκυρο λεξικό των Liddell και Scott, στους δυο αυτούς συγγραφείς η λέξη χρησιμοποιείται «ουδέποτε ως σώμα πολιτικόν, όπως το δήμος, αλλ’ απλώς ως άθροισμα ανθρώπων, κατ’ αντίθεσιν όμως προς το όμαδος, όπερ είναι απλώς όχλος». Η Simonsen, για να μην την αδικούμε, έχει προφανώς υπόψη της την μεταγενέστερη

ελληνική χρήση της λέξης, όπου ο λαός δηλώνει «ανθρώπους συναθροισμένους», π.χ. στο θέατρο και (κυρίως) στην εκκλησία. Αλλά, επιτρέψτε μου να πω, ότι το «ζουμί» της υπόθεσης κρύβεται στην παρατήρηση των Liddell και Scott. Ο ομηρικός και ησιόδειος λαός βρίσκεται ανάμεσα στον δήμον και τον όμαδον! Δεν είναι, δηλαδή, ούτε πολιτικό σώμα ούτε όχλος! Με άλλα λόγια, ο λαός δεν είναι ούτε τεχνητά συγκροτημένη ούτε άλογα σχηματισμένη ομάδα. Είναι, απεναντίας, ομάδα αυθορμήτως και ελλόγως σχηματισμένη⁹!

Αυτός ο λαός, αυτή η «αυθορμήτως και ελλόγως σχηματισμένη ομάδα» είναι, κατ' εμέ, ο λαός της Λαογραφίας. Και μιλάμε, εδώ, για μια θεμελιώδη διάσταση του ανθρώπου, αφού η ανάγκη μας, η τάση μας να γινόμαστε λαός είναι κατά βάση ενστικτική και γονιδιακά καθορισμένη¹⁰. Ως τέτοια, η ανάγκη αυτή εκδηλώνεται σε κάθε εποχή και σε κάθε περιβάλλον[®] και μόνο οι μορφοποιήσεις της καθορίζονται από συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνιστώσες –όχι η ίδια. Είναι, νομίζω, φανερό πλέον, ότι η διατήρηση και η υπεράσπιση της Λαογραφίας ως «Λαο-γραφίας» είναι υπόθεση ουσίας και όχι φιλολογικής επιστημολογίας ή άχαρων συντεχνιακών συμφερόντων. Η Λαογραφία δεν μπορεί –και δεν πρέπει– επ' ουδενί να αντικατασταθεί από την Ανθρωπολογία ή την Εθνολογία. Όχι γιατί μια τέτοια αντικατάσταση θα σημάνει

απλώς τον θάνατο μιας επιστήμης και την εξαφάνιση μιας «επιστημονικής συντεχνίας», αλλά γιατί θα σηματοδοτήσει τη «μετάβαση στη λήθη» μιας θεμελιακής ανθρώπινης διάστασης, η οποία δίνει στον άνθρωπο τον χαρακτήρα του «δρώντος προσώπου»¹¹. Ούτε η γενική έννοια «άνθρωπος» (της Ανθρωπολογίας) ούτε, πολύ περισσότερο, η άχρωμη έννοια «έθνος» (της Εθνολογίας και της Εθνογραφίας) μπορούν να αντικαταστήσουν τη θεμελιακή έννοια «λαός».

Με βάση αυτές κυρίως τις θεωρητικές αρχές, προσέγγισα τον κόσμο του Διαδικτύου, για να ανακαλύψω (με ιδιαίτερη ευχαρίστηση, ομολογώ) ότι είναι ένας κόσμος κατεξοχήν λαογραφικός. Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο ζει ένα μεγάλο μέρος της ζωής του ο homo interneticus και δημιουργεί έναν ιδιότυπο πολιτισμό, τον «διαδικτυακό πολιτισμό», τον οποίο καλούνται να μελετήσουν διεξοδικά οι λαογράφοι. Η ίδια ανάγκη που σπρώχνει τον άνθρωπο στην εκκλησία ή στο γήπεδο, δηλαδή η ανάγκη του «να γίνεται λαός», είναι αυτή που τον σπρώχνει και στο Διαδίκτυο και τον μετατρέπει σε homo interneticus. Το Διαδίκτυο είναι μια δεύτερη ευκαιρία για (ατομική και κοινοτική) ζωή. Ή, καλύτερα, η διαδικτυακή ζωή είναι μια «δεύτερη ζωή», η οποία, όμως, δεν αποτελεί επ' ουδενί καρικατούρα της «πρώτης»· είναι, αντίθετα, μια ολοκληρωμένη νέα ζωή, μια «vita nova». Αυτό είναι και το σημαντικότερο

χαρακτηριστικό του homo interneticus: ζει μια δεύτερη ζωή, παράλληλα με την πρώτη.

Αν και η δυνατότητα γι' αυτήν την δεύτερη ζωή υπάρχει από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εμφάνισης του Διαδικτύου, εντούτοις φτάνει στα υψηλότερά της επίπεδα σε τούτον τον αιώνα, με την ανάπτυξη και την ευρύτερη διάδοση των τεχνολογιών «εικονικής πραγματικότητας» (“virtual reality”). Κορυφαία έκφραση της «vita nova» αποτελεί, σήμερα, ο διαδικτυακός τόπος Second Life (ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.secondlife.com>). Ο τόπος, που σύμφωνα με τους δημιουργούς του είναι «ένας τρισδιάστατος εικονικός κόσμος, που οικοδομείται εξολοκλήρου από τους ίδιους τους κατοίκους του, στους οποίους και ανήκει»¹², άνοιξε τις πύλες του το 2003 και ήδη τον Ιανουάριο του 2007 είχαν «μετοικήσει» σ' αυτόν 2.500.000 άνθρωποι από κάθε γωνιά του πλανήτη! Οι κάτοικοι της Second Life μοιράζουν τον χρόνο τους ανάμεσα στην «πραγματική» και την «εικονική» ζωή τους, κινούνται δηλαδή αδιάκοπα ανάμεσα σε μια «πρώτη» και μια «δεύτερη» ζωή. Μέσα στον εικονικό κόσμο τους, έχουν το δικό τους σώμα, το δικό τους σπίτι, ακόμα και τη δική τους δουλειά! Και αναπτύσσουν, όπως και στον πραγματικό κόσμο, σχέσεις κοινωνικές, επαγγελματικές, φιλικές, ερωτικές.

Κι αν όλα αυτά ηχούν κάπως παράξενα, αν όχι απίστευτα, ας ακούσουμε (σε ελεύθερη δική μου μετάφραση) πώς περιγράφει στιγμιότυπα της ζωής του σ' αυτόν τον κόσμο ο Robert D. Hof, δημοσιογράφος του «Business Week»:

«Καθώς περπατώ στο γυαλισμένο ξύλινο πάτωμα του ειρηνικού κινέζικου αγροτόσπιτου, ένα σιντριβάνι κελαρύζει απαλά και μια λεπτή αύρα ανακινεί την βαθυκόκκινη κουρτίνα της μιας εισόδου. Ντυμένη μ' ένα κομψό μπλε-πορφυρό φόρεμα, η Anshe Chung με οδηγεί σ' ένα χαμηλό κάθισμα, σ' ένα τραπέζι πάνω στο οποίο είναι ήδη στρωμένα μπολ με άσπρο ρύζι και φλιτζάνια με πράσινο τσάι. Βρίσκομαι εδώ για να συζητήσω μαζί της την εντυπωσιακή ανάπτυξη της επιχείρησής της, η οποία, αν και δημιουργήθηκε μόλις δυο χρόνια πριν, απασχολεί σήμερα 17 ανθρώπους. Καθώς συζητάμε, η ιστορία της ακούγεται σαν ένα ακόμη κλασικό παραμύθι του επιχειρηματικού κόσμου.

»Με τη μόνη διαφορά, ότι δεν ανέφερα μια μικρή λεπτομέρεια: η χώρα της Chung, το όμορφα φτιαγμένο σπίτι της, ο ατμός που βγαίνει από τα φλιτζάνια του τσαγιού, όλα αυτά... δεν υπάρχουν. Ή, μάλλον, υπάρχουν μόνον ως pixels που χορεύουν στις οθόνες των ηλεκτρονικών υπολογιστών όλων εκείνων των ανθρώπων, οι οποίοι κατοικούν στον online εικονικό κόσμο που

ακούει στο όνομα Second Life. Η Anshe Chung είναι μια persona [avatar] ή ένας γραφιστικός χαρακτήρας οθόνης, φτιαγμένος από έναν Κινέζο δάσκαλο που ζει στη Γερμανία, κάπου κοντά στη Φρανκφούρτη. Και το καθιστικό δωμάτιο, στο οποίο η Chung και η δική μου persona ανταλλάσσουν γραπτά μηνύματα, είναι μόνο μια σκηνή σε ένα απέραντο online διάγραμμα, που το διαχειρίζεται ο δημιουργός της Second Life, δηλαδή το ερευνητικό εργαστήριο «Linden Lab» στο Σαν Φρανσίσκο. Οι συμμετέχοντες εγκαθιστούν το λογισμικό της Second Life στους προσωπικούς υπολογιστές τους, συνδέονται στο σύστημα και χρησιμοποιούν, κατόπιν, το ποντίκι και το πληκτρολόγιό τους, για να περιπλανηθούν στα απέραντα φυσικά τοπία και τα αστικά περιβάλλοντα, να κουβεντιάσουν με φίλους, να χτίσουν τα εικονικά τους σπίτια στα οικόπεδα της φανταστικής γης, και να διευθύνουν πραγματικές επιχειρήσεις»¹³.

Η Anshe Chung λειτουργεί σ' αλήθεια τη δική της πραγματική επιχείρηση μέσα σ' αυτόν τον εικονικό κόσμο! Έχοντας τα γραφεία της κάπου στην Κίνα, η επιχείρηση ασχολείται με την πώληση και την ενοικίαση εικονικής γης στους κατοίκους της Second Life! Και, καθώς οι αγοραπωλησίες και γενικότερα οι οικονομικές συναλλαγές στη Second Life γίνονται με εικονικά χρήματα (τα «Linden dollars») τα οποία όμως αγοράζονται με

πραγματικά χρήματα μέσω πιστωτικών καρτών, η επιχείρηση της Anshe Chung έχει ήδη πραγματική επιχειρηματική αξία της τάξης των 250.000 αμερικανικών δολαρίων και συνεχίζει να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς! Ακόμη πιο εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι οι καθημερινές συναλλαγές (από αγοραπωλησίες οικοπέδων, επίπλων, δομικών υλικών, ειδών διακόσμησης, οικιακού εξοπλισμού κλπ., καθώς και από παροχή υπηρεσιών κάθε μορφής) στον εικονικό αυτόν κόσμο ξεπερνούν σε ύψος το ένα εκατομμύριο δολάρια!

Τυπικά, η Second Life δεν είναι παρά ένα ακόμη από τα πολλά online παιχνίδια στα οποία μπορούν να συμμετέχουν ταυτόχρονα πολλοί παίκτες και τα οποία είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στην εποχή μας, αφού εκατομμύρια άνθρωποι από ολόκληρο τον κόσμο δέχονται να πληρώνουν λίγα δολάρια τον μήνα για να παίξουν σε αυτά. Στην πραγματικότητα, όμως, η Second Life είναι κάτι παραπάνω από ένα απλό παιχνίδι. Είναι, όπως λέει και το όνομά της, μια «δεύτερη ζωή», απόλυτα πραγματική, τουλάχιστον για τη γενιά που μεγάλωσε με τα video games. Η γενιά αυτή, άλλωστε, δεν αναγνωρίζει σαφείς διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο παιχνίδι και την πραγματική ζωή¹⁴. Γι' αυτό και επιμένω να μιλώ για μια «vita nona» και όχι για μια απλή καρικατούρα της πραγματικής ζωής. Γι' αυτό και ο Robert D. Hof τονίζει ότι η Second Life

εκτοξεύει το παιχνίδι στα απώτατα όριά του, ώστε αυτό παύει να είναι παιχνίδι. Λέει χαρακτηριστικά: «Στην πραγματικότητα, είναι υπερβολικό να την ονομάζουμε [τη Second Life] παιχνίδι, αφού οι κάτοικοι, όπως προτιμούν να αποκαλούνται οι παίκτες, δημιουργούν τα πάντα. Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε άλλους εικονικούς κόσμους, η τεχνολογία της Second Life επιτρέπει στους ανθρώπους να κατασκευάζουν αντικείμενα, όπως ρούχα ή προσόψεις καταστημάτων, από την αρχή, στη λογική του παιχνιδιού LEGO, και δεν τους περιορίζει στην απλή επιλογή ρούχων για τα ομοιώματα ή προκατασκευασμένων κτιρίων, από ένα μενού. Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι μπορούν να υλοποιήσουν οτιδήποτε μπορούν να φανταστούν, από συμβολαιογραφικές υπηρεσίες μέχρι τα κεριά που λιώνουν στα κηροπήγια»¹⁵.

Θα κλείσω την αναφορά μου στη Second Life, αντιγράφοντας την παράγραφο με την οποία κλείνει το κείμενό του ο Robert D. Hof. Αφού πρώτα περιγράψει τη διένεξή του με μια ομάδα κατοίκων της Second Life, οι οποίοι προσπάθησαν να τον πείσουν να ανταλλάξει με κάποιο άλλο το οικόπεδό του, ο δημοσιογράφος σημειώνει: «Στην αρχή, αναρωτιέμαι γιατί έχω (ή έχει το ομοίωμά μου, η persona μου) μια τόσο ενστικτώδη αντίδραση στην ενοχλητική παρέμβαση των γειτόνων. Στη συνέχεια, με καταλαμβάνει μια έξαψη γονικής περηφάνιας: η

persona μου, που μέχρι τώρα έχει ενεργήσει σχεδόν όπως θα ενεργούσα κι εγώ, αποτραβηγμένη από το πλήθος και προσέχοντας ιδιαίτερα τη στίξη στις γραπτές συνομιλίες της, αποκτά ξαφνικά μια δική της ζωή. Σε τι θα εξελιχθεί το alter ego μου; Δεν ξέρω ακόμα. Και αυτό είναι, ίσως, το πιο ωραίο με τους εικονικούς κόσμους. Σε αντίθεση με τον υλικό κόσμο, σ' έναν εικονικό κόσμο μπορούμε να ζήσουμε τη δεύτερη ζωή μας έτσι όπως τη θέλουμε εμείς»¹⁶.

Το σφιχταγκάλιασμα της ζωής με τον θάνατο δεν αποτελεί ίδιον της «πραγματικής» μόνο πραγματικότητας, αλλά και της εικονικής. Η διαχρονική επιθυμία του ανθρώπου να νικήσει τον θάνατο, είτε επιτυγχάνοντας την αθανασία είτε κερδίζοντας μιαν άφθαρτη μεταθανάτια ζωή, ή έστω να τον ξεγελάσει, επιμηκύνοντας την επίγεια ζωή του, αποκτά νέες διαστάσεις και νέο νόημα στον κόσμο του Διαδικτύου. Συνειδητοποιώντας τις ανεξάντλητες online δυνατότητες των νέων τεχνολογιών, ο homo interneticus δεν αρκείται στην κατάκτηση και τη βίωση μιας «δεύτερης ζωής», αλλά επιχειρεί ταυτόχρονα και μιαν ιδιότυπη υπέρβαση του θανάτου. Ξεκινώντας, φυσικά, από τον θάνατο των αγαπημένων του προσώπων. Η παλιά λαϊκή πεποίθηση ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε τους νεκρούς (οι οποίοι πεθαίνουν «οριστικά» μόνον όταν τους καταδικάζουμε στη λήθη) είναι κατά βάση αυτή που ωθεί τον homo interneticus στη

δημιουργία των λεγόμενων «memorial websites», δηλαδή των διαδικτυακών τόπων που είναι αφιερωμένοι στους νεκρούς.

Ένα memorial website δεν είναι παρά ένας μοντέρνος τρόπος να τιμήσουμε τη ζωή του αγαπημένου μας προσώπου που έχει πεθάνει. Και είναι ταυτόχρονα ένα forum, ένας δημόσιος τόπος συνάθροισης, όπου οι επισκέπτες μπορούν να αποτίσουν φόρο τιμής στον εκλιπόντα και να παρηγορήσουν αυτούς που άφησε πίσω του. Είναι ήδη πολλοί οι διαδικτυακοί οργανισμοί που σου επιτρέπουν να αποκτήσεις εύκολα (δηλαδή χωρίς τεχνικές γνώσεις και με μικρό ή και μηδενικό κόστος) το δικό σου memorial website και είναι χιλιάδες εκείνοι που σπεύδουν να τιμήσουν με αυτόν τον τρόπο τους νεκρούς τους και να τους δώσουν την ευκαιρία μιας δεύτερης (εικονικής, αλλά «αιώνιας») ζωής.

Ανάμεσα στους μεγαλύτερους οργανισμούς αυτού του είδους είναι ο Memory Of (ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.memory-of.com>). Σε ένα memorial website του Memory Of μπορείς, μεταξύ άλλων, να γράψεις τη βιογραφία του νεκρού, να δώσεις το γενεαλογικό του δέντρο, να δημοσιεύσεις φωτογραφίες του ή επιστολές του, καθώς και ηχητικά ή οπτικοακουστικά στιγμιότυπα της ζωής του (audio και video clips), να εκφράσεις τις σκέψεις σου και τα

συναισθήματά σου γι' αυτόν. Ένα τέτοιο memorial website μπορεί να το επισκεφθεί οποιοσδήποτε, γνωστός ή άγνωστος, και να αποτίσει φόρο τιμής στον νεκρό (λέγοντας κάτι γι' αυτόν, δημοσιεύοντας μια φωτογραφία, απευθύνοντάς του ένα μήνυμα ή ανάβοντας ένα εικονικό κερί στη μνήμη του!) ή να εκφράσει τα συλλυπητήριά του στους συγγενείς (αφήνοντάς τους ένα γραπτό σημείωμα ή στέλνοντάς τους κάποιο πραγματικό δώρο συμπάθειας ή ένα μπουκέτο πραγματικά λουλούδια). Ας σημειωθεί ότι ο Memory Of υπόσχεται (έναντι μόλις 100 δολαρίων!) να κρατήσει online το memorial website σου για πάντα, εξασφαλίζοντας, έτσι, για τον αγαπημένο σου νεκρό «αιώνια μνήμη» και, άρα «αιώνια ζωή».

Ένα memorial website είναι, στην πραγματικότητα, ένα «κιβώτιο μνήμης» ή, καλύτερα, ένα «εικονικό νεκρόσπιτο», του οποίου ο ένοικος ζει μια «δεύτερη ζωή» και στο οποίο μπαينوβγαίνουν ελεύθερα οι ζωντανοί είτε για να «μιλήσουν» μαζί του είτε για να βρουν οι ίδιοι ένα καταφύγιο παρηγοριάς είτε, τέλος, για να επικοινωνήσουν με άλλους ζωντανούς, γνωστούς ή αγνώστους, και να μοιραστούν μαζί τους τον καημό τους. Είναι, δηλαδή, ένας μονίμως ανοιχτός τόπος, όπου συναντώνται και συμβιώνουν αρμονικά οι νεκροί και οι ζωντανοί. Και είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, ένας κατεξοχήν τόπος του «ανάμεσα», του «μεταξύ»· ένας τόπος ανάμεσα στον

κόσμο των νεκρών και τον κόσμο των ζωντανών, ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο. Ένας τέτοιος τόπος, όπου ο θάνατος ξορκίζεται καθημερινά και με τέτοια ένταση, ώστε να χάνει, σχεδόν, τις σκοτεινές του διαστάσεις και να μετουσιώνεται σε μια «δεύτερη ζωή», ένας τέτοιος τόπος, που έλκει σαν μαγνήτης τους (διψασμένους για κοινοτική ζωή) επισκέπτες και που αποτελεί γι' αυτούς πηγή ελπίδας και παρηγοριάς, είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να υπάρξει εκτός Διαδικτύου –τουλάχιστον όσον αφορά τις σύγχρονες κοινωνίες.

Στις ΗΠΑ, τα memorial websites αναπτύσσονται με εντυπωσιακούς ρυθμούς και έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των δημοσιογράφων, αλλά και των επιστημόνων. Προσπαθώντας να εξηγήσει την έκρηξη του φαινομένου, ο George Bonanno, ψυχολόγος στο πανεπιστήμιο Columbia, σημειώνει: «Όταν ο θάνατος συμβαίνει, είμαστε τόσο μόνοι. Θα ήταν υπέροχο, αν είχαμε μια αίσθηση κοινότητας» και πιθανόν αυτό είναι που μας παρέχει το Διαδίκτυο». Αυτήν την άρση της μοναξιάς, που συνοδεύει τον θάνατο, αναζητούν όλοι όσοι έχουν χάσει αγαπημένα τους πρόσωπα. Αλλά τα memorial websites δεν δίνουν μόνο την αίσθηση της κοινότητας. Δημιουργούν κιόλας (ιδιότυπες, πλην ισχυρές) εικονικές κοινότητες, οι οποίες πιθανότατα δεν θα σχηματίζονταν, αν δεν υπήρχε το Διαδίκτυο. Μια τέτοια κοινότητα είναι, για

παράδειγμα, αυτή που σχηματίστηκε από τους συγγενείς των Αμερικανών στρατιωτών που σκοτώθηκαν στο Αφγανιστάν και το Ιράκ. Ο διαδικτυακός τόπος Legacy (ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.legacy.com>) δίνει τη δυνατότητα στους οικείους των νεκρών να κατασκευάσουν, εντελώς δωρεάν, memorial websites για τα πρόσωπα που έχουν χάσει. Η ανταπόκριση σ' αυτήν την προσφορά του Legacy είναι εντυπωσιακή· η κοινότητα σχηματίστηκε σε ελάχιστο χρονικό διάστημα και τα μέλη της αυξάνονταν, δυστυχώς, όσο αυξάνονταν και οι θάνατοι Αμερικανών στρατιωτών στα ανοιχτά μέτωπα του Αφγανιστάν και του Ιράκ. Μια ανάλογη κοινότητα σχημάτισαν και οι συγγενείς των νεκρών από το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου. Απ' όσο μπορώ να γνωρίζω, τα μέλη αυτών των κοινοτήτων συναντώνται και συνάπτουν σχέσεις και εκτός Διαδικτύου, μετατρέποντας την εικονική τους κοινότητα και σε «πραγματική».

Είναι εντυπωσιακά όσα γράφει σχετικά με το θέμα η δημοσιογράφος της Washington Post, Yuki Noguchi, σ' ένα (και από λαογραφική άποψη) άκρως ενδιαφέρον κείμενο, που δημοσιεύτηκε στις 28 Μαΐου του 2006 (και που δυστυχώς δεν υπάρχει πλέον στην ιστοσελίδα της Washington Post). Μεταφέρω, εδώ, ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό απόσπασμα από την αρχή αυτού του κειμένου, το οποίο ξεκινάει με την

ιστορία ενός συνταξιούχου, του Michael Bloomer, που δημιούργησε ένα memorial website για τη νεκρή γυναίκα του, λίγες μόλις μέρες μετά τον θάνατό της από καρκίνο του μαστού, το 2004. Γράφει, λοιπόν, η Noguchi (σε ελεύθερη δική μου μετάφραση):

«Το memorial website έγινε [για τον Bloomer] ένα ησυχαστήριο, όπου μπορούσε να διαβάσει ιστορίες [που έγραφαν οι επισκέπτες], να δεχθεί συλλυπητήρια, ακόμα και να επικοινωνήσει με τη γυναίκα του, στέλνοντάς της τα μηνύματά του: “Γεια σου, γλυκιά μου... Πέρασε μόλις ένας μήνας από την ημέρα που έφυγες, αλλά είναι σαν να έχουν περάσει αιώνες από τότε που γελούσαμε και αγαπιόμασταν, από τότε δηλαδή που οι μέρες μας κυλούσαν ομαλά κι εσύ δεν πονούσες καθόλου. Μου λείπεις τόσο πολύ, που σπαράζει το μέσα μου”. Ο Bloomer λέει ότι τον πρώτο χρόνο επισκεπτόταν το memorial website είτε για να δει τα νέα σημειώματα είτε για να ξαναδιαβάσει τα παλιά. “Ήταν ένα είδος αδιάλειπτου φόρου τιμής, καθώς οποιοσδήποτε μπορούσε να πάει εκεί, οποιανδήποτε ώρα”.

»Καθώς η χώρα τιμά τη μνήμη όσων πεθαίνουν στους πολέμους που αυτή διεξάγει, τα online μνημεία έχουν μεταβάλλει τις εκδηλώσεις πένθους και έχουν γίνει καταφύγια

παρηγοριάς γι' αυτούς που πενθούν. Τα websites που είναι αφιερωμένα σε νεκρούς ανέρχονται πλέον σε εκατομμύρια στις ΗΠΑ και, γι' αυτούς που μένουν πίσω, οι δημοσιευμένες ιστορίες, οι φωτογραφίες και τα βίντεο είναι ένας τρόπος να διατηρήσουν μια μόνιμη καταγραφή της ζωής του εκλιπόντος. Το υλικό που προστίθεται, για να υπενθυμίζει σημαντικές ημερομηνίες –όπως τα γενέθλια, η Ημέρα της Μητέρας και η Ημέρα των Πεσόντων [30 Μαΐου]–, ή ακόμα και τα σημειώματα που γράφονται από καλοπροαίρετους αγνώστους, βοηθούν ένα memorial website να αναπτυχθεί με τέτοιο τρόπο, που το ίδιο το μνημείο μπορεί να γίνει ένα είδος δεύτερης ζωής».

Σταματώ εδώ τη διαπραγμάτευση του θέματος, καθώς η παρούσα εργασία έχει εισαγωγικό μόνο χαρακτήρα. Θέλω, απλώς, να επισημάνω ότι το Διαδίκτυο είναι πλέον μια αρκετά «πραγματική» πραγματικότητα, που δεν μας επιτρέπει να την προσπερνάμε με ευκολία,. Μέσα σ' αυτό, ο homo interneticus, ως «δρων πρόσωπο», ζει μια δεύτερη ζωή και παράγει έναν δεύτερο πολιτισμό, ο οποίος και μπορεί και πρέπει να μελετηθεί από τους λαογράφους, αφού τα διαδικτυακά πολιτισμικά φαινόμενα είναι κατά βάση φαινόμενα λαογραφικά. Παραφράζοντας τα λόγια του F. Lipp για τον φολκλορισμό ως «δεύτερη ύπαρξη» του λαϊκού πολιτισμού, θα έλεγα ότι ο διαδικτυακός πολιτισμός του homo interneticus, ως

μια ιδιότυπη «τρίτη ύπαρξη» του λαϊκού πολιτισμού, πρέπει να θεωρείται (λαογραφικά) γνήσιος, αφού γίνεται αποδεκτός από τον ίδιο τον «λαό», που εξάλλου τον παράγει. Θα ήθελα, επίσης, κλείνοντας, να αφήσω, για μιαν ακόμα φορά, τον προφητικό λόγο του Bill Gates να απλωθεί πάνω από τους λαογραφικούς προβληματισμούς –και τους δικούς μου, αλλά και τους δικούς σας:

«Το Internet θα καταρρίψει τα σύνορα και θα προωθήσει έναν παγκόσμιο πολιτισμό, ή τουλάχιστον κάποιες κοινές πολιτιστικές δραστηριότητες και αξίες. Το Internet θα κάνει επίσης πολύ εύκολη την επικοινωνία ατόμων, που ασχολούνται ιδιαίτερα με τις εθνικές τους κοινότητες, με ομοϊδεάτες τους, όπου και να βρίσκονται αυτοί. Αυτό μπορεί να ενισχύσει την πολιτιστική διαφοροποίηση και να ανακόψει την τάση προς έναν παγκόσμιο πολιτισμό. Είναι δύσκολο να προβλεφθεί το αποτέλεσμα –αν θα είναι ενδυνάμωση ή αποδυνάμωση των τοπικών πολιτιστικών αξιών.

»Αν τα άτομα δείξουν προτίμηση μόνο για τα δικά τους στενά ενδιαφέροντα και αποτραβηχτούν από τον ευρύτερο κόσμο –αν οι αρσιβαρίστες επικοινωνούν μόνο με τους αρσιβαρίστες και οι Λετονοί διαλέξουν να διαβάζουν μόνο εφημερίδες της Λετονίας– υπάρχει κίνδυνος οι κοινές εμπειρίες και αξίες να

σβήσουν. Αυτού του είδους η ξενοφοβία θα έχει ως αποτέλεσμα κατακερματισμένες κοινωνίες. Δεν πιστεύω ότι θα συμβεί κάτι τέτοιο, επειδή θεωρώ ότι οι άνθρωποι θέλουν να έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε πολλές κοινότητες, όπως και σε μια παγκόσμια κοινότητα. Εμείς οι Αμερικανοί ζούμε συνήθως κοινές εθνικές εμπειρίες όταν γινόμαστε όλοι μάρτυρες των ίδιων γεγονότων την ίδια στιγμή μπροστά στην τηλεόραση – είτε πρόκειται για την τραγωδία της έκρηξης του Challenger λίγο μετά την απογείωσή του, είτε για το πρωτάθλημα του μπέιζ-μπολ, είτε για κάποια εγκαίνια, είτε για την κάλυψη του Πολέμου του Κόλπου, είτε για την υπόθεση του Ο. Τζ. Σίμσον. Είμαστε “μαζί” τις στιγμές αυτές. Ολόκληρος ο κόσμος παρακολούθησε την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και ολόκληρος ο κόσμος θα ζήσει μαζί περισσότερες εμπειρίες τέτοιου είδους. Δυστυχώς, με λίγες εξαιρέσεις, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες ή η πρώτη φορά που περπάτησε άνθρωπος στη σελήνη, οι περισσότερες από αυτές τις κοινές εμπειρίες είναι συσχετισμένες με αρνητικά γεγονότα: θεομηνίες, πολέμους και άλλες καταστροφές. [...]

»Το Internet θα μας φέρει πιο κοντά, αν αυτό διαλέξουμε, ή θα μας αφήσει διασκορπισμένους σε εκατομμύρια ηλεκτρονικές κοινότητες. Πάνω απ’ όλα όμως, και με άπειρους τρόπους, το αλληλεπιδραστικό δίκτυο θα μας δώσει επιλογές που θα μας

φέρουν σε επαφή με τις πληροφορίες, την ψυχαγωγία και άλλους ανθρώπους»¹⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Bill Gates, Ο δρόμος προς το μέλλον, εκδόσεις Κλειδάριθμος, χ.χ., σ. 354.

(2) Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, Ο άνθρωπος της πόλης [στον τόμο Λαογραφικά Ζητήματα, εκδόσεις Χ. Μπούρα, 1989, σ. 65-82], σ. 66.

(3) Αυτή η αέναη κίνηση δεν είναι ούτε τυχαία ούτε άρρυθμη. Απεναντίας, υπακούει σε μια (οντολογική κατά βάση) νομοτέλεια και έχει έναν βαθύτατο εσωτερικό ρυθμό.

(4) Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, Ελληνική Λαογραφία, τόμος Α', Κοινωνική Συγκρότηση, εκδόσεις Οδυσσέας, 1984, σ. 10-11.

(5) Πβ. Μ. Γ. Μερακλής, Η Συνηγορία της Λαογραφίας, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, 2004, σ. 140.

(6) Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, Η Συνηγορία της Λαογραφίας, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, 2004, σ. 140.

(7) Οφείλω εδώ να διευκρινίσω, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, ότι τα δύο τελευταία στάδια μελέτης είναι επιβεβλημένα για τη Λαογραφία ως επιστήμη® όχι για τον κάθε λαογράφο ξεχωριστά. Το θέμα είναι μείζον, αλλά ιδιαίτερα λεπτό, και το προσεγγίζω διεξοδικά σε άλλο μελέτημά μου.

(8) Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, Η Συνηγορία της Λαογραφίας, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, 2004, σ. 50.

(9) Οι τεχνητά κατασκευασμένες ομάδες δεν μπορούν να επιβιώσουν. Γι' αυτό, για παράδειγμα, δεν θα μπορέσει ποτέ να υπάρξει ανατολικογερμανικός ή σοβιετικός λαός. Υπάρχει, όμως, λαός του Ολυμπιακού, λαός του ΠΑΣΟΚ, ακόμα και λαός της εκκλησίας.

(10) Το θέμα εξετάζω σε άλλη εργασία μου.

(11) Βλ. τις σχετικές απόψεις της Simonsen, στη Συνηγορία της Λαογραφίας, σ. 52. Πάντως, ο άνθρωπος γίνεται «δρων

πρόσωπο» μόνο στο πλαίσιο της ομάδας. Και μόνο η τάση του να γίνεται λαός σηματοδοτεί την έναρξη της δράσης του.

(12) Βλ. την σχετική ιστοσελίδα, στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://www.secondlife.com>.

(13) Robert D. Hof, My Virtual Life. Το κείμενο είναι δημοσιευμένο στην επίσημη ιστοσελίδα του Business Week και μπορεί κάποιος να το δει στη διεύθυνση:
http://www.businessweek.com/magazine/content/06_18/b3982001.htm.

(14) Αυτό ισχυρίζεται, μεταξύ άλλων, και ο ιδρυτής του EBAY (eBay Inc.), Pierre M. Omidyar. Βλ. Business Week, ό.π.

(15) Βλ. Business Week, ό.π.

(16) Βλ. Business Week, ό.π.

(17) Bill Gates, ό.π., σημ. 1, σ. 353-354 και 370. Όλες οι υπογραμμίσεις δικές μου.